

így fejezi be ide kapcsolódó fejtegetését: „Ebből következik, hogy *Látá(o)más* és *Látó* itt elkeresztényesítve fordulnak elő személynévül, vagyis keresztény révületre, elragadtatásra vonatkoznak” (Ösv. 253).

Néző: 1435–7 ffitonissa *Nehzv* (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 95–6 alapján idézi PAIS, Ösv. 250).

Ördög, Ördögös: ha nem is venném ide az *Ördög* neveket, feltétlenül idetartozónak érzem az *Ördögös* nevet: 1429 Johanne *Vrdwnguez* (Ösv. 291). Mindenesetre érdekes, hogy a közszóilag pejoratív *ördög* milyen tömegesen fordul elő személynévként!

Részeg, Részeges: 1449 ladislaus *Rewzeg* (Oklsz.), 1509 Johanne *Rezegh* (uo.); továbbá 1477 Thomam *Rezeges* (uo.); PAISnál (Ösv.) is számos adat.

Táltos: 1424 Thoma *Thalthos* (Ösv. 85), 1439 Clemens *That(o)s* (Ösv. 86). Az említett névben rejlő közszó jelentése a TESz. szerint visszavezethető egy ugor **tult* alapalak 'varázserő, varázslat' jelentésére. PAIS (i. h.) 'ütés, varázsvesszővel való csapás', ill. 'kábulat' jelentésekre utal a szóval kapcsolatban, és a szót a törökből magyarázza.

Tudó, Tudós: 1138/1329 ? *Tuda* (TESz. *tuđ* alatt). Bizonyosra vehető, hogy a *Tudó*, ill. *Tudós* nevűek egy része, még ha nem volt is a név előtt olyan jelző, ami a nevezett jövőbelátására, lélekismeretére utalt volna, részben ide tartozhatott.

Tündér: 1575 *Tönder* (TESz.). Ez itt esetleg 'varázsló hatalmú ... lény' jelentésben áll, de számos személynév biztosan ilyen képességet fejez ki.

A fenti nevek természetesen sokszor nem közvetlenül jelentenek különleges lelkiállapotot vagy lelki képességet, hanem csak ilyen állapotokra, képességekre lehet belőlük következtetni; sajnos egyes ilyen lelki tartalmaknak (pl. *révület*) egyelőre nem is találtuk meg névtani adatban való szereplését.

BÜKY BÉLA

Névterjedelem és névtartozékok

A kérdéshez, melyet e Pais Dezső emlékének szentelt névtudományi konferencián pedzeni kívánok, nem a névkutatás, hanem a grammatika felől érkeztem. S bár száz éve született mesterünk jóval serényebb volt az onomasztika, mint a szintaxis művelésében, megoldási javaslatom, melyet a kiszabott rövid időnek megfelelő kurtasággal végül előterjesztek, mégsem független az ő indíttatásától.

Helyesírási rendszerünk logikája című tanulmányomban (Nyr. LXXXVIII. évf. 3–4. szám; külön: MNyTK. 110. szám, a lapszámok ez utóbbiból) a tulajdonnevek írásának közös alapelveit így foglaltam össze: „1. A *n é v s é g t é n y é n e k* jelölése” és: „2. A *n é v t e r j e d e l m é n e k* jelölése”; s ezekhez harmadikul egy követelményt soroltam még: „az *alaki sérthetetlenség*”-ét (i. m. 22–3). Az általam is idézőjelben használt, nyelvíleg nehézkes első megnevezés azt jelentette: helyesírásunk igyekszik megkülönböztetni a tulajdonnevet a köznévtől. Erre szolgál a minden névtípusra kötelezően előírt nagybetűs kezdés. — Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom itt tovább, s ugyanígy mellőzöm a követelményként említett harmadikat is.

A második alapelvnek, a névterjedelem jelölésének, több módon tehetünk eleget. Ezeket így soroltam fel: 1. „Az első és legtermészetesebb eljárás az egybeírás” ... 2. „A név terjedelmének jelölésére, a tagok egybefogására, másik lehetséges eszköz a kötőjelezés” ... 3. „a tagok összetartozásának jelölésére szolgálhat azután az alkotó tagok nagybetűs kezdése is” ... 4. „S végül a név terjedelmének megjelölését elvégezheti a tulajdonnév nyelvi felépítése vagy sajátos helyzete is” (i. m. 22–3). Példákat nem nehéz elképzelni hozzájuk: a *Magyarország* típus a névterjedelemnek az egybeírással, a *Lajta-hegység* típus a kötőjelezéssel való jelölésére példa. A *Tóthné Kiss Ilona* meg a *Magyar Tudományos Akadémia* a további tagok nagybetűs kezdésének névterjedelem-jelölő szerepét példázza (de csak a továbbiakét, mert az első nagybetű a „névség tényét” hivatott jelezni). A *Kossuth Lajos tér* jellegű alakulatokban a „kétségtelen utótag” jelöli a név határát; az *Új barázdát szánt az eke* pedig elkülönített helyzetéből értetődően hat egészként (pl. a címlapon), vagy nyelvi, illetőleg formai beszerkesztettsége révén (pl. az *Új barázdát szánt az eke című regényben*, illetőleg: az „Új barázdát szánt az eke”-ben).

Ez a bemutatás már akkor is valójában régóta érvényes szabályokat foglalt össze; inkább csak azok összefüggéseinek feltárása, „logikájuk” kidomborítása jelentett némi újdonságot. — Részben más terminológiával, de tartalmában változatlanul került át e rendszerezés „A magyar helyesírás rendszere” című áttekintésünkbe (a 37–8. lapon; ott ezt a részt Fábián Pál írta), majd „A magyar helyesírás szabályai” új, tizenegyedik kiadásába (154. pont).

Idézett írásomban többször is rá kellett mutatnom — ez sem volt persze vadozatú felfedezés —, hogy amennyire egyszerű a különféle névtípusok leírásának szabálya, már tudniillik a helyesírás szemszögéből, annyira problematikus igen sokszor az egyes esetek típusba sorolása; ami persze már nem helyesírási kérdés, hanem onomasztikai (máskor esetleg grammatikai); ez azonban a leírni szándékozó számára, a nehézség tényét tekintve, édes mindegy. (E kettősség megbonthatatlan egységét, analógiaként, a külön- és egybeírás dolgával szoktam illusztrálni. Hiszen aligha van egyszerűbb szabálya helyesírási rendszerünknek, mint ez: különírjuk a szókapcsolatokat, egybeírjuk az összetett szavakat; s ez utóbbiak közül a homogén alakulatokat megszakítás nélkül egybe, a formailag még tagolódókat pedig fő tagjaik határán kötőjellel. A szabály tehát végtelenül egyszerű. De annál nehezebb az alkalmazása; s a leíróit nehéz azzal vigasztalni: az már nem helyesírási kérdés, hanem grammatikai, hogy egy alakulat mikor szókapcsolat, mikor összetett szó; s hogy az összetett szó mikor monolit jellegű, s mikor tagolódó.)

Így vagyunk a névterjedelem jelölésével is. Azt, hogy egy adott elem része-e a névnek vagy sem, helyesírásunk egyértelműen tudja jelezni. De megállapítani nem; ez már onomasztikai kérdés, s nem is mindig könnyű. Világos például, hogy *Könyves Kálmán*-nak ez a kételemű alakulat a neve, s ugyanígy *Nagy Frigyes*-nek is. Azt is tudjuk, más oldalon, hogy az *igazságos Mátyás* és a *nagy Napóleon* egyike sem kételemű név, hanem díszítő jelzővel ellátott egyelemű. Aminthogy természetesnek hat, hogy a *Sárga-folyó* meg a *Lajta-hegység* így, egészében tulajdonnév értékű, a *Duna folyó* meg a *Mátra hegység* viszont nem az, ezekben csak a *Duna*, illetőleg a *Mátra* elem a tulajdonnév.

Immár többször idézett tanulmányomban ezt a látszólagos ellentmondást — de valójában nagyon is logikus kétféleséget — úgy magyaráztam, hogy itt a kötőjel arra utal: „az utótagnak vagy utótagoknak a névegységen belül kettős funkciójuk van: egyrészt szerves részei a névnek, másrészt viszont őrzik még eredeti jelentésüket is. A *Duna folyó* tulajdonképpen *Duna* nevű folyó, a név maga *Duna*; a *Mátra hegység* is *Mátra* nevű hegység: ezekben a hátul álló tag nem része a névnek, csak a név által jelölt alakulat földrajzi jellegét tünteti fel mellette. — Más a helyzet a *Sárga-folyó* vagy a *Lajta-hegység* névvel. A *Sárga-folyó* nem *Sárga* nevű folyó, hanem *Sárga-folyó* nevű folyó; s így a *Lajta-hegység* is *Lajta-hegység* nevű hegység. A *Dunában* fürödhetünk, a *Mátrában* üdülhetünk; de a *Sárgában* nem fürödhetünk, csak a *Sárga-folyóban*; s a *Lajtában* sem üdülhetünk (az ti. folyó), csak a *Lajta-hegységben*. Ez utóbbiakban tehát a köznévi utótag a névnek szerves része. De egyben a földrajzi jelleg jelölője is: a kötőjel ezt a kettős helyzetet érzékelteti.” (I. m. 22–3.)

Az új kiadás előkészítése közben vita tárgya volt azonban — s a vita változtatással zárult —, hogy az intézménynevekben a telephelyet jelölő -i képzős melléknév mikor része a névnek, mikor nem. Iskolák, termelőszövetkezetek, állami gazdaságok elnevezésében korábban úgy vettük: amelyiknek van névadója, annak ezzel kezdődik a teljes neve; tehát: *Radnóti Miklós Gimnázium*, *Szeged*; *Dózsa Termelőszövetkezet*, *Újváros*; s ha a telephely -i képzővel eléje kerül, az csak eligazító értékű: *a szegedi Radnóti Miklós Gimnázium*; *az újvárosi Dózsa Termelőszövetkezet*. Az -i képzős melléknév csak ott számított a név részének (tulajdonképpen egyedítő első tagnak), ahol névadó nincsen: *Bokorréti Általános Iskola*; *Lábodi Állami Gazdaság*. — Nos, a tizenegyedik kiadásban ez úgy változott meg, hogy a termelőszövetkezetből *Újvárosi Dózsa Termelőszövetkezet* lett, ha nem ezt a formát írjuk: *Dózsa Termelőszövetkezet*, *Újváros*; — a fent említett iskoláról viszont nem tudni, hogy *szegedi-e* vagy *Szegedi* (ha előre kerül a melléknévi alak), hiszen *a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem* így szerepel a példák között, kis kezdőbetűs városnévi származékkal. — Mindez a 11. kiadás 188. pontjában.

A névterjedelem tehát az esetek túlnyomó többségében ténykérdés; egy töredékükben viszont megszokás dolga (mint *Könyves Kálmán* nevében), esetleg pusztán megegyezése (ami az *Újvárosi Dózsa Tsz* első nagybetűjének egyetlen magyarázata). — De mi az onomasztikai rangja azoknak az elemeknek, amelyek eléje vagy mögéje esnek a névhatárnak, tehát nem számítanak bele a névterjedelembé, pedig viszonylag állandóan vele járnak? Az efféléket így szoktuk jellemezni: „a névnek csak kiegészítő eleme, nem szerves része, akár el is maradhatna mellőle” (i. m. 27), mint-hogy az ilyen elő- és utótagok „alkalmi, mintegy szívességből odatett elemek” (i. m. 22), azaz semmiképp sem névrészek.

Valóban: nem névrészek, nem névelemek. Ám ha szemügyre vesszük állományukat, kiderül, hogy valamiféle rangjuk mégiscsak van, s nem is akármilyen. Személynevek előtt szerves kiegészítők az effélék: *Dr. Kovács János*, *Özv. Tóth Gáspárné*, *Iff. Nagy György*. Végükhöz kapcsolva gyakoriak ezek: *Kiss Géza elvtárs*, *Bálint szak-társ*; *Pista bátyám*, *Gizi néni*; *Bán Géza kandidátus*, *Fekete Pál lakatos szakmunkás*, *Andor Géza rendőr tizedes*. Intézményneveink körül is találunk ilyeneket: *a mártfői Tisza Cipőgyár*; illetőleg: *a Keleti pályaudvar*, *a Kossuth mozi*, *a Kis Rabló étterem* (ti. a *Keletibe* érkezem, a *Kossuthban* nézem meg a filmet, s a *Kis Rablóban* vacsorá-

zom). Hasonlóan a földrajzi nevek kísérőiként: az *olasz Alpok*, a *lengyel Magas-Tátra*; illetőleg: *Budapest főváros*, *Pécel nagyközség*, a *Rába folyó*. Utótagokat állatnevek kiegészítőjeként is találni: a *Morzsza kutya*, *Ráró lovam*. — Az utótagként jelentkezőknek van ilyen típusa is (főleg személynevekhez kapcsolódva): *Péter István, a nyelvtudomány doktora*; *Páll Irén, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze*; *Bóné András, hazánk romániai nagykövete*.

Ezek a többé-kevésbé állandó velejárók onomasztikai szempontból névrészeknek nem tekinthetők; illik viszont rájuk a címül adott együttesben szereplő második megjelölés: hogy ezek névtartozékok. — De ilyen oldalról való megközelítésük maradjon a jövő feladata. Amire most vállalkozhatom, az csak szintaktikai helyzetük kérdésének felvetése.

Az elül álló névtartozékok szintaktikai szerepe nem kérdéses: az *ifjabb Nagy György, a martfői Tisza Cipőgyár, a lengyel Magas-Tátra* alakulatok első eleme nyilvánvalóan minőségjelző. Elég világos a hátul állók közül a legutóbb említettek szintaktikai helyzete is: a *Péter István, a nyelvtudomány doktora*; a *Bóné András, hazánk romániai nagykövete*, s a hasonló, értelmezős viszonyban levő tagokból állnak. Hogy az *ifjabb Nagy György* típusú alakulatok jelzője ragtalan, a *Péter István, a nyelvtudomány doktora* jellegűeké viszont ragisméltéses (ti. *Péter Istvánnal, a nyelvtudomány doktorával*), az a helyzetükből és szintaktikai természetükből adódó különbség.

Korántsem ilyen könnyű a hátul álló és szorosan a névhez tapadó névtartozékok szintaktikai helyzetének megítélése. A grammatikai hagyomány — melyet e szempontból a MMNyR. megfelelő passzusával érzékeltethetünk — „A tulajdonnév mint jelző” címszó alatt tartja nyilván az ilyeneket: *Pintér iskolaigazgató*, *Zoltán bátyám*, *Éva asszony*, *Sárga úr*, *Kiss Károly Kossuth-díjas*; *Morzsza kutyánk*; *Vinár község*, *Duna folyó*; *Holub és Társa cég* (II, 274); s oda konkludál, hogy ezeket „mégis minőségjelzős szerkezeteknek kell tekintenünk, alaki szempontból ugyanis teljesen ezekhez hasonlóan viselkednek: ragokat, jeleket csak a szerkezet utótagja vehet fel” (uo. 274–5).

Ez a szemlélet szűrődött be helyesírási szabályzatunk 11. kiadásába is a személynevekkel kapcsolatban: „Személynév — akár egy-, akár többemű — állhat köznévi minőségjelzőjeként is”. A példákból: *István király*, *Erdélyi Ilona tudományos kutató* (167. pont). — Az állatneveknél már más fogalmazással: „Az esetleges magyarázó utótag kisbetűvel és kötőjel nélkül járul hozzájuk: *Bodri kutya*, *Ráró lovam* stb.” (172. pont). — Továbbá: „Földrajzi nevekhez magyarázó céllal néha hozzákapcsolunk egy közszót, ez azonban nem válik a név részévé. Ezeket a neveket értelmező szavakat a névtől különírjuk.” A példákból: *Duna folyam*, *Gyöngyös város* (183. pont). Az intézménynevekről is azt olvassuk, hogy a hozzájuk kapcsolt „értelmezésre szolgáló köznévi tagot (tagokat) ... kisbetűvel kezdve különírjuk.” Példák: *Keleti pályaudvar*, *Ugocsa mozi*, *Lukács fürdő* (190. pont).

Az utóbb idézett — kissé kínban fogant — körülírások elég jól jelzik a kérdéses névtartozékok szemantikai szerepét; ám szintaktikai jellegüket aligha. Az elsőül említett megfogalmazás — hogy itt a tulajdonnév a jelző — ennél jóval határozottabb; csak hogy korántsem megnyugtató. Maga a MMNyR. jelzi, hogy ezekben „a szerkezet fontosabb, tartalmasabb elemének nem a jelzettet, a köznevet, hanem a jelzőt, a tulajdonnevet érezzük” (uo. 274). — Hogy a *Kovács Péter elvtárs* típusú alakulatokban

mégis a *Kovács Péter* tagot vesszük az *elvtárs* jelzőjének, azt nyilván az magyarázza: formailag az *elvtárs* tagról tudunk kérdezni a *Kovács Péter*-re, fordítva viszont nem. De hát ez a probléma fennáll az értelmezőszerű névtartozékokkal kapcsolatban is: *Papp Éva, a nyelvtudomány kandidátusa* sem elemezhető könnyebben. (Nem szólva arról a furcaságról, hogy itt az értelmező utótag elismerten „jelző”, a *Papp Éva kandidátus* esetében viszont „jelzett szó”!)

Ha visszakeressük ezeket a típusokat „Helyesírási rendszerünk logikája” című, többször idézett tanulmányomban, ott ilyen megjegyzéseket találunk róluk: „az említett *Duna folyó*, de: *Sárga-folyó* párban az első névnek csak tetszőlegesen használt utójelzője az a szó, amely a másik névben szerves rész” (23); az intézménynevekről: „az elő- és utójelzők itt is kisbetűsek” (25; most ritkíttattam); hasonló terminussal a személynevek (24) és a földrajzi nevek (27) névtartozékairól. — S ez a megjelölés került be A magyar helyesírás rendszere című áttekintésünkbe is, így: „A személynevet követő utójelzőket kisbetűvel kezdve írjuk... foglalkozásnevek, megszólítások... szoktak leginkább utójelzők lenni: *Kovács Pál* százados... *Moharos kartársnő*” (38; én ritkíttattam).

S most érünk vissza Pais Dezsőig. Mert ez utóbb említett rendszerezésünk korábban idézett dolgozatomban szellemében született ugyan, de ennek a részének itt nem én voltam a szerzője, hanem Fábián Pál. S mikor — jó két évtizeddel ennek megírása után — megkérdeztem: miért fogadta el annak idején ezt a terminust, arra emlékeztetett, hogy az *utójelző* kifejezést (vagy negyedszázaddal e rész megírása előtt) alighanem együtt hallottuk Pais Dezsőtől, egyetemi előadásai közben. — Írásos nyomát nem találom ugyan, de kettőnk tanúsága talán elég a megjelölés származásának igazolására. — S minthogy onomasztikai és szemantikai szemszögből egyaránt találóbb a *Jóska bácsi* meg a *Duna folyó* típusban utójelzőnek tekinteni a *bácsi*, illetőleg a *folyó* utótagot, mint minőségjelzőnek a *Jóska*, illetőleg a *Duna* nevet, hát érdemes volna majd ezt a kérdést egy kissé körbenézni újból, szintaktikai oldaláról is.

DEME LÁSZLÓ

Mit jelent a tulajdonnév?

A tulajdonnév jelentése több szempontból vizsgálható. A vizsgálatok egyik része történeti szempontú, s arra a kérdésre keres választ, hogyan jött létre egy-egy tulajdonnév, hogy mi lehetett eredeti jelentése. Ezeknek a kutatásoknak kultúrtörténeti szempontból igen nagy a jelentőségük, de a tulajdonneveknek a nyelvi rendszerben betöltött helyéről nem vallanak. Az, hogy a *Nagy* családnév keletkezése a *nagy* melléknévvel jelölt tulajdonsággal függ össze, és hogy *Klára* nevünk alapja a latin *clarus* szó, aminek 'fényes, híres, ragyogó, tiszta, kitűnő' a jelentése, és hogy a név eredetileg férfinév volt *Clarus* formájában, amely azonban az idők során teljesen kihalt, semmit sem mond a *Nagy Klára* tulajdonnév szinkrón jelentéséről. Azt is világosan kell látnunk, hogy nem föltétlenül minden szinkrón jellegű vizsgálat releváns kérdésfeltevésünk szempontjából. Így a névadási szokásokkal foglalkozó, szociolingvisztikai szempontokat is figyelembe vevő kutatás aligha segíthet nekünk kérdésünk megválaszolásánál. Az például, hogy mennyire elterjedt a *Klára* név (hogy pél-